

Din, Dindarlık ve Değerler

Ali Ulvi Mehmedoğlu¹

Abstract: Values are an important area of social sciences; and religiosity is one essential topic within this area. On theoretical level, values and religiosity are interrelated; and these relationships are empirically studied within various value theories and models. Among these, the Schwartz Value Survey proved itself to be the most common measure of values that is applicable the various empirical studies. Schwartz's approach made it possible to study the relationships between values and religiosity within a comprehensive framework. In this essay, we studied empirical researches in the West and Turkey conducted within the Schwartz's framework, and evaluated their findings on the values-religiosity relationship. In a nutshell, the overall result from our evaluation is that religious people attribute relatively higher importance to values expressing motivation to avoid uncertainty and change; and relatively lower importance to values expressing motivations to be independent in thought and action and to follow one's hedonistic desires.

Keywords: religion, religiosity, values, religiosity-value association, Schwartz Value Survey.

Özet: Değerler, sosyal bilimlerin önemli araştırma alanlarından biridir. Değer araştırmaları kapsamındaki alanlardan biri de öncelikle din ve dindarlık üzerine yoğunlaşmaktadır. Teorik olarak değerler ve dindarlık birbirleriyle oldukça ilişkilidir. Bu ilişkiler farklı değer teorileri ve modelleri içerisinde ampirik olarak incelenmiştir. Bu yaklaşım ve modellerden biri de Schwartz Değer Teorisi'dir. Bu modelde, değerlerle dindarlık arasındaki ilişkiler örüntüsünü araştırmaya imkân veren bütüncül bir çatı önerilmiştir. Bu makalede, hem Batı'da ve hem de ülkemizde Schwartz Değer Teorisi kullanılarak yapılan araştırmalar incelenmiş, bu araştırmalardaki dindarlık-değer ilişkisiyle ilgili bulgular değerlendirilmiştir. Sonuçlar, genel olarak, dindarların belirsizlikten kaçınma yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere daha yüksek; buna karşılık bağımsız düşünce ve eylemde bulunma ve duyusal hedonist arzuların peşine düşme yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere ise daha düşük önem atfettiklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: din, dindarlık, değerler, dindarlık-değer ilişkisi, Schwartz Değer Ölçeği.

¹ Marmara Üniversitesi, aliulvi@marmara.edu.tr

Giriş

Din, dindarlık ve değerler, farklı inanç, çevre ve kültürlerde az çok farklı şekillerde anlaşılmalıdır. Hayatın hemen her alanındaki tutum ve davranış örüntülerine yansımış ve onları şekillendirmiş olan bu mefhumlar, tabiatıyla birbirlerini de etkileyip şekillendirmişlerdir. Tarihi seyirlerine bakıldığında dinlerin, insanın akıl ve deneyimle karşılık bulamadığı birtakım sorularına cevaplar sunarak, sadece metafizik sistemler oluşturmakla kalmadıkları, hem bireysel hem de toplumsal hayata el attıkları ve insanın her tür düşünce ve davranışına hâkim olan bir dünya görüşü ve bir değerler sistemi oluşturdukları görölmür. Dinin oluşturduğu bu görüşün ve hedeflerinin doğru olarak anlaşılmasının da ancak insanın ve onun değerlerinin tanınmasıyla mümkün olacağı açıktır. Bu nedendir ki insanın ve değerlerinin anlaşılmasına yönelik arayışın, sadece psikolojinin değil, psikanalizden psikiyatriye, felsefeden sosyolojiye ve edebiyattan dine kadar çeşitli alanların problemi olduğu görölmektedir. Çünkü insan kendisiyle, diğer insanlarla, toplumla, doğayla ve Tanrıyla ilişki içindedir. Bu ilişki biçimleri değerlerin oluşması, gelişmesi, değişmesi ve devamına etkide ve katkıda bulunur. Bütünüyle hiçbirisinin dışında kalınamayacak olan bu psikolojik, sosyo-kültürel ve metafizik çevreler göz önüne alındığında, değer kavramının farklı düşünce disiplinleri tarafından ele alınması şartıdır.

Değerler üzerine araştırma yapmanın başlıca amaçlarından biri, bireylerin değer yönelimlerinin onların tutum, davranış ve toplumsal deneyim ve rolleriyle ilgili şekillerini ortaya çıkarmaktır. Değer araştırmaları kapsamındaki alanlardan biri de öncelikle din ve dindarlık üzerine yoğunlaşmaktadır. Çeşitli değer yaklaşımları içerisinde dini aidiyet, dinin boyutları veya farklı dindarlık tarzlarının temel bireysel değerlerle ilişkisini açıklamaya yönelik birtakım girişimler mevcuttur. Bunlar, bir değer sisteminin çeşitli dini tutum ve davranışlarla ilişkisini kestirmek ve açıklamak üzere kullanılabilir. Bu çalışmada, sosyal bilimlerin alanında birtakım değer kuramları ve bu doğrultuda geliştirilen ölççekler çerçevesinde yapılmış araştırmalar incelenerek, Schwartz Değer Teorisi örneğinde, değerlerin din ve dindarlıkla ilişkisine dair sonuçlar özetlenmiş ve bu bağlamda bazı analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Değer Kavramı ve Schwartz Değer Teorisi

Değerler, sosyal bilimlerin önemli araştırma alanlarından biridir. Değerlerden sıklıkla bireylerin tutum ve davranışları ile organizasyon, kurum ve toplumların işlevlerine ışık

tutmak için yararlanılmaktadır (Kluckhohn, 1951; Williams, 1970; Rokeach, 1973; Hofstede, 1980; Schein, 1985). Değerlerin insan davranışlarını açıklamada temel bir öneme sahip olarak görülmesi ve hem birey hem de grup düzeyinde bilgi sağlayabilen bir kavram olması, sosyal bilimcilerin değerlere yoğun ilgi göstermelerinin nedenleri arasında sayılmaktadır (Feather, 1975; Zavalloni, 1980; Kağıtçıbaşı ve Kuşdil, 2000).

Literatürdeki en yaygın tanımıyla değerler, arzu edilen, kişilerin hayatlarına kılavuzluk eden, önemi dereceleri farklı, durum-ötesi hedeflerdir (Schwartz, 1992; krş., Rokeach, 1973; Kluckhohn, 1951). Değerler istek, tercih ve arzuları yansıtır, birey için önemli kavram ve fikirleri, doğru, uygun veya arzu edilebilir olan hakkındaki düşünce veya inançları içerir. İnsanın belirli durumlarda nasıl davranacağını belirleyen değerleri, bir değerler sistemi meydana getirir. Değerler sistemi, duygusal açıdan ahenkli ve mantıksal açıdan çelişkisiz olmak için birleştirici bir kaynağa dayanmalıdır. Değerlerin dayandığı çeşitli kaynaklar vardır ve bu kaynakların en önemlilerinden biri dindir (Sezen, 1998). Çünkü “tarih bilimi, insanların her yerde ve her devirde değerler sistemini bir iman kaynağına dayandırdığını” (Özakpınar, 1999, 85 vd.) göstermektedir.

Değerlerin yapısı ve farklı değişkenlerle olan ilişkileri sıkça araştırılmış olmasına rağmen, değerlerin tam olarak neyi içerdiğine ilişkin henüz bir netlik sağlanmış değildir. Pek çok kuramcı değerleri çeşitli kavramlarla ilişkilendirerek açıklamıştır. Değer tanımlarında değerlerle bağlantısı en sık vurgulanan kavramlar, inanç ve eğilimler, normatif standartlar ve amaçlardır.

Allport (1950), Allport, Vernon ve Lindzey (1960), bir değer bir inanç olduğunu ve bireyin bu inançtan hareketle davranışta bulunduğunu belirtmiştir.

Kluckhohn (1951) değerlerin normatif standartlar olduğunu, yani değerlerin bütün insanların ilgilenmek durumunda bulunduğu ortak problemlerine aradıkları çözümlerde yattığını ileri sürmüştür. Ona göre her grubun sahip olduğu hayat tarzı, bir değer sistemi tarafından şekillendirilmektedir.

Rokeach (1973) de değerleri inanç olarak nitelendirmiştir. Rokeach’a göre bir değer, ‘bireysel veya sosyal bakımdan belirli bir davranış veya var oluş amacının, karşıtlarına tercih edilmesine dair daimi bir inanç’tır. Diğer taraftan Rokeach, değerler konusunda bir tanıma varabilmek için değerlerin doğası ile ilgili şu varsayımlara dikkat edilmesi gerektiğini öne sürer: a) Bir insanın sahip olduğu temel değerlerin sayısı çok azdır, b) aynı değerlere sahip olan kişilerde bunları uygulama yoğunluğu her zaman farklılık gösterir, c) değerler, belli bir düzen içerisinde bir değerler sistemi oluşturur, d) bir insanın sahip olduğu değerler, içinde bulunduğu kültürün, kurumların ve bireylerin kişiliğinin ürünüdür, e) değerlerin önemi, sosyal

bilimlerin ortaya çıkarmak ve algılamak üzere ilgilendikleri hemen bütün olgularda açıkça gözlenebilir.

Hofstede (1980) ise değeri, belirli durumları diğerlerine tercih etme eğilimi olarak tanımlamıştır.

Güngör (1993) de değeri, ‘bir şeyin arzu edilebilir ya da edilemez olduğu hakkındaki inançtır’ şeklinde tanımlamıştır.

Schwartz ve Bilsky (1987, 1990) ise değerin motivasyonel (güdüsel) amaç çeşitlerinin bir yansıması olduğunu belirtmişlerdir. Kluckhohn (1951) ve Rokeach’ı (1973) takiben Schwartz ve Bilsky, değerin literatürde belirtilen özelliklerini de dikkate alarak kavramsal bir tanım geliştirmişlerdir. Buna göre değerler a) fikir veya inançlardır, b) amaç ve davranışlarla ilişkilidirler, c) durum ötesidirler, d) davranış ve olayların seçim ve değışimine rehberlik ederler e) taşıdıkları öneme göre sıralanırlar. Schwartz ve arkadaşları (Schwartz ve Bilsky, 1987, 1990; Schwartz ve Sagiv, 1995) ayrıca teorik olarak değerin, a) biyolojik organizmalar olarak bireylerin ihtiyaçları, b) düzenle sosyal etkileşim gereksinimleri ve c) grupların beka ve işleyişıyle ilgili ihtiyaçları şeklindeki üç evrensel insani ihtiyacın bilişsel temsilleri olduğunu varsaymışlardır.

Schwartz (1992), değer yöneliminin içerik ve yapısı hakkında aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 60’ı aşkın ülkeden 200’den fazla örnekleme ampirik olarak desteklenen bir teori geliştirmiştir. ± 56 tek değer üzerine temellenen bu model, motivasyonel olarak farklı 10 değer tipini içerir. Bu 10 tip, dünya kültürlerinde kabul edilen temel değerlerin geniş bir dağılımını kapsar ve 10 değer tipi arasındaki ilişkilerin evrensel yakın bir yapısını tanzim eder. Bu 10 değer tipi ayrıca, farklı motivasyonel hedefleri arasındaki karşılıklı uygunluk ve zıtlık esasına göre 2 boyutta gruplandırılmıştır. İki boyutlu bu sunum içerisinde uygun motivasyonel amaçları paylaşan değer tipleri son derece pozitif olarak ilişkilendirilmiş ve biri diğeriyle bitişik; çatışan motivasyonel hedeflerle karakterize edilmiş olan değer tipleri ise düşük veya daha negatif olarak ilişkilendirilmiş ve biri diğeriyle zıt olarak konumlandırılmıştır. Schwartz, bu iki boyuttan ilkinin Yeniliğe/Değışime Açıklık–Muhafazakârlık; diğeri ise Kendini Aşma–Kendini Geliştirme olarak adlandırmıştır. Özyönelim ve Uyarılım değer tiplerinden oluşan Yeniliğe/Değışime Açıklık; Güvenlik, Uyuma ve Gelenek değer tiplerinden oluşan Muhafazakârlığın karşısında yer alır. Bu boyut, ‘kendi bağımsız düşünce, eylem ve değışim taraftarlığının önemine karşı kendini sınırlamaya rıza, geleneksel pratiklerin muhafazası ve istikrarın korunması’ arasındaki bir çatışmayı yansıtır. İyilikseverlik ve Evrenselcilik değer tiplerinden oluşan Kendini Aşma; Güç ve Başarı değer tiplerinden oluşan Kendini Geliştirme’nin karşısında yer alır ve bu boyut ‘ötekileri eşit olarak

kabul etme ve onların refahıyla ilgilenmeye karşılık kişi-nin kendi izafi başarısının peşinde koşması ve ötekiler üzerinde hâkimiyet kurması' arasındaki bir çatışmayı yansıtır. Hazcılık ise hem Yeniliğe/Değişime Açıklık ve hem de Kendini Geliştirme'nin ortak unsurlarını taşır.

Din ve Dindarlık

Din (religion) kelimesinin, birtakım başka anlamlarının yanı sıra, gerek Batı dillerinde ve gerekse Arapça'da, ana teması itibariyle daha çok bir "bağlanma"ya ve bir "yol"a işaret edecek şekilde kullanılmakta olduğu görülmektedir. Birçok insanın dini inanç ve tecrübeye ilk-elden sahip olması, dinin ortak bir tanımının yapılmasını güçleştirmektedir. Dinin genel-geçer bir tanımının yapılamamasında, dinin mahiyeti, tanımı yapanın kişiliği, tanımın yapıldığı dönemin ruhu veya o dönemde geçerli olan eğilimler, dinlerin çeşitliliği, dinlerdeki değer problemi, dinin orijinal kaynağı konusundaki tartışmalar gibi çeşitli faktörlerin de etkisi bulunmaktadır (Scobie, 1975; Yaparel, 1987; Idinopulos, 1999; Tümer, 1994).

Din olgusunun tarihi süreçte genelde iki şekilde anlaşıldığı görülmektedir. İlki kişinin kendi dışındaki çevrenin alışkanlıklarından veya nesilden nesile aktarılan ölümsüz eserlerden etkilenmiş olarak yaşayabileceği objektif bir gerçeklik ve bir milletin veya grubun tam anlamıyla bağlandığı, inanç ve hareket metodu içeren ilke ve semboller bütünü; ikincisi ise, objektif dindeki inanç ve davranışlara tekabül eden düşünüş, duyuş ve davranış tarzı, zihniyet, yani dindarlık denilen subjektif bir hal (Clark, 1958; Yavuz, 1983; Birand, 1959; Draz, tarihsiz; Günay, 1998). Geertz'in (1966, s. 4; 1973, s. 90) tanımı, dinin bu özelliklerini vurgulayıcı niteliktedir: "Din, genel bir varoluş düzenine ilişkin kavramlar tasarlayarak insanlarda güçlü, kapsamlı ve uzun süreli ruh halleri ve güdüler oluşturan ve bu kavramları bir gerçeklik halesiyle bürüyerek, söz konusu ruhi hal ve güdülerin eşsiz bir şekilde gerçekmiş gibi görünmesini sağlayan bir semboller sistemidir." Bu bakış açısına göre din, kültür içerisindeki konumuyla sembolik bir sistem, toplumsal bir kurum ve bireysel/subjektif bir yaşam biçimi olarak anlaşılabilir.

Dinin tanımında ortaya çıkan bu problemler dindarlık söz konusu olduğu zaman da geçerlidir. Sosyal bilimciler bireysel ve toplumsal konuları incelerken dindarlığa büyük önem atfederler. Fakat din gibi dindarlık kavramının da nasıl tanımlanıp kullanılacağı hakkında tam bir mutabakat mevcut değildir. Yukarıda belirtilen tanım zorluklarına ilaveten dinler, farklı değer ve davranışlara verdikleri öneme ve boyutlarına göre de geniş ölçüde farklılaşmaktadırlar. Ancak genel olarak bakıldığında pek çok tanım, belirgin bir şekilde, dinin ayırt edici özelliği olarak eşyanın nihai tabiatının anlaşılması ile ilgisine; insanın

ötesinde olsa da onunla bağlantılı olan ve güçlü sosyal anlamlar taşıyan gizemli ve huşu/korku uyandıran bir gücün kutsal niteliğine işaret etmektedir (Otto, 1923; Tillich, 1955; Berger, 2000).

Din psikolojisi literatüründe dindarlık, kişilik ve davranışın çeşitli görünüşleri içerisinde bireysel farklılıklara işaret eden önemli bir sosyo-kültürel faktör olarak nitelendirilmiştir (bakınız, Brown, 1987; Hood, Spilka, Hunsberger ve Gorsuch, 1996; Lau, 1989). Din psikologları dindarlık tanımlarında ve dindarlığı ele alıő biçimlerinde az çok farklı davranmışlardır. Ancak pek çok tanım subjektif dindarlığı, yani dinin kişinin hayatındaki önemini ve merkeziliğini içermektedir. Dindarlığın bu şekilde tanımlanması, mutlaka bireyle dinin ilahiyatı arasındaki bağa değil, fakat daha çok bireyle belirli bir dünya görüşü arasındaki bağa göndermede bulunur (Verbit, 1970).

Geniş inanç ve uygulama şekillerini kapsayan ve çok boyutlu bir kavram olan (King, 1967) dindarlık, subjektif yönüyle bireyin düşünce ve davranışlarının birbirine bağlı bulunduğu varsayımına dayanır. ‘İnsanın karakteristik bir özelliği ve zaman içerisinde istikrarlı ve farklı durumlarda belirginleşen bir anlam ve inanç sistemi olarak’ (Emmons ve Paloutzian, 2002) tanımlanan dindarlık; yaşama ve hissetme yönüyle bireysel, tezahürleri açısından ise toplumsal bir olgudur (Onay, 2004). Dindarlık kavramının temelindeki teorik unsur, Tanrı’ya inanmak, onu tanımak ve ona bağlanmak ilkesidir (Draz, tarihsiz). Bir insanı dindar olarak tanımlamak, bireysel ve toplumsal hayatta düzen ve anlam bulan bir görüş veya tutumu ortaya çıkarmak anlamına gelir: Dinî inanç veya davranışları aracı olarak kullanmak, onları destekleyen, söz veya sembol ile ima edilen harici bir nesne veya kavrama ya da dinî inanç veya davranışlar tarafından taşınan bir güce işaret eder (Brown, 1987). Bunun için Allport olgun dinî duyguyu, James’in “bireylerin kendi yalnızlıkları içerisinde, kendilerini, kutsal olarak düşündükleri şeye göre idrak ettikleri durumdaki duygu, davranış ve deneyimleri” (James, 1902/1962, s. 31–32) şeklindeki din tanımına benzer bir biçimde, “kişinin kendi hayatında son derece önemli olarak gördüğü ve eşyanın tabiatında sürekli ya da merkezi olarak düşündüğü amaç veya ilkelere... uygun şekilde karşılık verdiği... bir yatkınlık” (Allport, 1950, s. 56) olarak tanımlamıştır.

Wulff (1991), psikolojide dine ilişkin muhtemel tüm yaklaşımları tanımlamak üzere ayrıntılı bir çatı oluşturmuştur. Bu çatı, dindarlık-değer ilişkisini sorgulayan araştırmalarda da sıkça kullanılmıştır. Ona göre bütün yaklaşımlar aşkınlık boyutunun kabul edilip edilmemesine göre, çift boyutlu bir alan içerisinde özetlenebilir. Dikey eksen, yani “aşkınlık boyutunun kabul edilmesine karşı dışlanması”, dini konuların aşkın bir realitedeki iştirakinin onaylanmış olup olmadığını belirtir. Yatay eksen, yani “lafzî boyuta karşı sembolik boyut”,

dini ifade ve sembollerin lafzî veya sembolik olarak yorumlanıp yorumlanmadığını gösterir. Böylece her biri dine ilişkin özel bir tutumu içeren dört konum tanımlanabilmektedir: Lafzî tasdik, lafzî inkâr, sembolik inkâr, sembolik tasdik. Lafzî tasdik, tasdik edilmiş dini objelerin lafzî varlığını barındıran bir konum sunuyor. Lafzî inkâr, ne dini lafızların lafzî anlamına ne de bu lafızların sembolik bir anlamı olabileceği ihtimaline inanmama konumunu ifade ediyor. Sembolik inkâr, dini alanın varlığının reddine ilişkin bir konum sunuyor, fakat bu konumda dini içeriklerin sembolik bir anlamı olabileceği ihtimali göz önünde bulunduruluyor (indirgeyici yorumlama). Son olarak sembolik tasdik, dini alanın varlığının kabulüne ilişkin bir konum sunuyor ve bu konumda ilişkide bulunulan dini dilde sembolik bir anlam bulmak için indirgeyici yorumları kuşatıp aşma çabası bulunuyor (yapıcı yorumlama).

Diğer taraftan dinin etkileri kişiye, kişinin bağlandığı dine, ait olduğu mezhebe veya cemaate, dinle bütünleşme düzeyine, çevreye, duruma, kişinin fiziksel ve zihinsel sağlık ve mutluluğu gibi birtakım faktörlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir (Pargament, 2005). Mesela dinin kişiye veya gruba bağlı olarak değişen etkisine ilişkin sonuçlar, özellikle bazı birey ve gruplar için çoğunlukla farklı bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Tarih boyunca, herhangi bir hak veya menfaatten mahrum edilmiş, yetkisizleştirilmiş, yalnızlaştırılmış, ezilmiş veya dışlanmış kimi birey veya gruplara, önemli bir sembol, güç ve ümit kaynağı olarak dayanak sağlayan dinin, söz konusu birey ve gruplarca daha farklı ve daha yoğunluklu olarak algılanıp yaşantılandığı görülmektedir. Bu nedenle, ülkemizde yapılanlar da dahil çeşitli araştırmalarda, mesela kadınlar, yaşlılar, dar gelirli, daha az eğitilmiş ve benzeri gruplarda daha yüksek düzeylerde dindarlık bulunması bu açıdan anlamlıdır. Bu nedenle, dindarlık-değer ilişkisine yönelik ölçümlerde de dinin bu yönüyle daha hassas ve daha kapsamlı olarak dikkate alınması gerekmektedir.

Dindarlık ve Değerler

Geçmişte değerler ve din arasındaki ilişki teolog, filozof, sosyolog ve psikologların teorilerinde merkezi bir bölüm olarak yer almıştır. Bu ilişkiye olan ilgi günümüzde de yoğun bir şekilde devam etmektedir. Gerek Batı’da ve gerekse ülkemizde bu ilginin dikkate değer örneklerinden biri, “değerler kaybı” olarak atıfta bulunulan durumdur. Vergote’nun (1997) belirttiği gibi din, soyut ahlaki norm veya değerler bütününe indirgenemez ise de, bu norm ve değerler her dinin önemli bir formudur. Psikolojik düzeyde ise değerler, teorik olarak bir yandan dindarlık, diğer yandan bireyin kişisel değer yönelimi olarak atıfta bulunduğumuz

kişisel dini bağlılık ve dini tutumlar arasındaki ilişkilerin araştırılmasıyla ilgilidir (Fontaine, Luyten, Corveleyn, 2000).

Teorik olarak değerler ve dindarlık birbiriyle oldukça ilişkilidir. Bir yandan, din bazı spesifik değerlerin öneminin diğer bazılarının önemine göre daha düşük rol oynadığını vurgular. Büyük dini figürlere yüksek ahlaki standart ve değerleri için hayranlık duyulur. Sosyalleşme sürecinde dinin aktarımı değerlerin daha genel aktarımının bir parçası olarak mütalaa edilebilir (Saroglou, Delpierre, Dernelle, 2004).

Diğer yandan dinler, mensuplarını belirli değer perspektiflerini izlemeleri yönünde teşvik ederler (Dollinger, 2001). Dinlerin bu değerleri pozitif ya da negatif olarak takviye edebilen mekanizmaları sağlaması (Schwartz, Huismans, 1995) ve dinin değerleri, ahlaki kodları, inançları, ritüelleri, duyguları ve toplumu tamamlayıcı bir bütünlük içinde birleştirici niteliği nedeniyle (Hinde, 1999), pek çok insan belirli değer önceliklerini genelde dinde bulur. Gerçekten de din, fikir ve tatbikat açısından sistemleştii için, mensuplarına belli bir yaşama tarzı ve bir dünya görüşü sunmaktadır. Böylece din, özel bir değer alanı olarak görünmektedir. Bu alanda artık derin, geniş kapsamlı ve kutsal bir değerlendirme söz konusu olmaktadır. Bu değerlendirme tarzını benimseyen bir kişi ise, aşkın ve kutsal bir yaratıcıya isteyerek bağlanmakta, teslim olmakta ve O'nun iradesine tabi olmaktadır (Aydın, 1987). Dinî inanç sisteminin ve dinî dünya görüşünün işlevlerinden biri, "en ciddi ve en kapsamlı hedeflerin gerçekleşmesini mümkün kılabilecek" bir rehber sağlayarak (Apter, 1985, s. 69), "insanların hayatlarında ne için çaba göstermeleri gerekebileceğine dair nihai bir vizyon" temin etmesidir (Pargament ve Park, 1995, s. 15). Dolayısıyla dindar insan her türlü davranışının sebeplendirilmesinde dini motiflerin etkisi altında davranışta bulunur. Temel hayat tarzı dini bağlanma olan bir kişi, bütün diğer hayat tarzlarını değişik bir şekilde yaşayacaktır, çünkü merkezi hayat şekli, güçlü etkisini bütün diğer davranışlar üzerine yaygınlaştırır (Hökelekli, 1985; Peker, 2003). Bu açıdan bakıldığında dinler, insanın sırf derûni yönünü ele alıp, inanç dünyasının nasıl olması ve manevî yönden nasıl beslenmesi ve bunun için nasıl dua ve ibadet etmesi gerektiğini değil, bir hayat tarzı olarak davranışlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini de düzenler ve bu ilişkilerin belirli değerler çerçevesinde yürümesini arzular.

Değerler ve din arasındaki ilişki dolaylı da olabilir. Bireysel (kişilik) farklılıkların insanların değişmeyeceğini veya dindar olmaya yatkın hale geleceğini kestirmeye imkân verdiği (Beit-Hallahmi, Argyle, 1997), değerlerin önemli ölçüde kişilik farklılıklarını yansıttığı (Bilsky, Schwartz, 1994; Roccas, Sagiv, Schwartz, Knafo, 2002) ve kişilik

özelliklerine nazaran değerlerin, dindarlığın daha güçlü göstergeleri olduğu belirtilmektedir (Roccas, Sagiv, Schwartz, Knafo, 2002).

Geçmişte din ve değerler arasındaki ilişkiler farklı değer teorileri ve modelleri içinde ampirik olarak incelenmiştir. Kişinin hayatındaki durum-ötesi (soyut) kılavuz ilkeler olarak insani değerlere ve bu değerlerin dindarlıkla ilişkisinin araştırılmasına ilk ampirik yaklaşım onuru Rokeach'a (1968, 1969a, 1969b) aittir. Rokeach, deneklerine hayatlarındaki rehber ilkeler olarak 18 amaç ve 18 araç değeri sormuş ve her değer maddesinin sıra düzeni averajına göre dindar olan ve olmayan denekleri karşılaştırmıştır. Dindar deneklerin dindar olmayanlara göre 'kurtuluş, şükran ve itaat' değer terimlerine daha yüksek ve 'zevk, bağımsızlık, zekâ ve mantık' değer terimlerine de daha düşük değer biçtiklerini ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Rokeach Değer Ölçeği'ni kullanan araştırmalar da dindar grupların ahlaki ve ilişkisel/toplumsal değerleri (mesela, hoşgörülü, dürüst, yardımsever) daha çok, kişisel yetkinlik ve bencil değerleri (mesela, zevk, özgürlük, bağımsız olma) daha az tercih ettiklerini göstermiştir (geniş bilgi için bkz., Lau, 1989).

Dindarlık ve değer yönelimiyle ilgili daha sonraki pek çok ampirik araştırma Rokeach'ın yaklaşımından esinlenmiştir. (mesela, Tate ve Miller, 1971; Paloutzian, 1981; Sohlberg, 1986; Addleman, 1988; Lau, 1989). Ancak bu yaklaşım iki açıdan eleştirilmektedir. İlki bireysel dindarlık sık sık sadece inançlı ve inançsız terimleriyle tanımlanmış veya araştırma farklı dini mezhepler arasındaki karşılaştırmalarla sınırlandırılmıştır. Bu sebeple dindarlık dini mezhepler içindeki veya arasındaki tek boyutlu, homojen bir nitelik olarak ele alınmıştır. İkinci eleştiri ise Rokeach'ın değer yaklaşımıyla ilgilidir. Sıralamayla ilgili metodolojik problemlerden öte, her değer maddesi bağımsız olarak işleme tabi tutulmuş ve bu, 36 değerle ilgili zayıfça düzenlenen sonuçlara yol açmıştır (Fontaine, Luyten, Corveleyn, 2000).

Dindarlık ve değer yönelimiyle ilgili olarak Rokeach'ın yaklaşımdan sonra özellikle Schwartz'ın değerler yaklaşımı ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu yaklaşım, dindarlıkla değerler arasındaki ilişkiye dair farklı bakış açıları ve sonuçlar ortaya koymuştur.

Schwartz ve Huismans (1995), değerler ile bireylerin dindarlık düzeyi (mesela, dine bağlanmanın yoğunluğu) arasındaki ilişkiler örüntüsünü özgülleştiren bütüncül bir hipotez önermişlerdir. Buna göre dindarlıktaki bireysel farklılıklar, kişinin kendi ötesindeki güçlere itaati vurgulayan değerlerle pozitif; maddi arzuların doyurulmasına vurgu yapan değerlerle de negatif olarak ilişkili olacaktır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse dindarlığın, aşkın bir otoriteye itaat etme ve geleneksel adet ve inançların kabulüyle (Gelenek) güçlü pozitif; kişinin hissi doyumunu (Hazcılık) vurgulayan değerlerle güçlü negatif; ötekilerin beklentileri

ve ahlaki standartlarla (Uyma) pozitif; belirsizliğin üstesinden gelme (Güvenlik) ve ötekilere yakın bir ilgiyi (İyilikseverlik) ifade eden değerlerle biraz daha zayıf pozitif; zevk veren uyanma (Uyarılım) ile negatif ve bireyleri bağımsız düşünce ve eyleme (Özyönelim) cesaretlendiren değerlerle daha zayıf negatif olarak ilişkili olacağını varsaymışlardır. Bu tahminler farklı din ve milletlere mensup çok sayıda bireyi kapsayan araştırmalarla da doğrulanmıştır (Huismans, 1994; Schwartz ve Huismans, 1995; ayrıca bkz, Roccas ve Schwartz, 1997; Kâğıtçıbaşı ve Kuşdil, 2000; Çukur, de Guzman ve Carlo, 2004, Mehmedoğlu, 2006a; 2006b).

Dindarlıkla Schwartz'ın değerleri arasındaki ilişki ilk olarak Schwartz ve Huismans (1995) tarafından araştırılmıştır. Dindarlıkla değer yönelimi arasındaki ilişkiyle ilgili olarak Schwartz ve Huismans (1995) tarafından gerçekleştirilen bu teorik ve ampirik incelemede, araştırmacılar, dört batı dininde dini bağlanma ile değerler arasında teorik olarak anlamlı bir ilişkiler yapısı olduğunu göstermişlerdir. Yahudi, Protestan, Katolik ve Ortodokslar'dan oluşan bu dört dini grubun tümünde dindarlık “saygı, bağlanma ve geleneksel kültür ve dinin sağladığı adet ve fikirlerin kabulünün önemi”yle ve “zevk ve kişi için duyumsal hazzin önemli olmayışı”yla (s. 90) ilişkiliydi. Schwartz ve Huismans bu araştırmada dindarlığı sadece öznel dindarlık ve ibadethaneye gitme şeklinde tek boyutlu olarak kullanmışlardır. Bir başka araştırmada Schwartz ve Sagiv (1995), “manevi bir hayat” tek değerinin Müslüman ve Katolik öğretmenler arasında Ge-lenek değer boyutuyla oldukça güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu bil-dirmişlerdir. Gelenek değeri kültürlerarası boyutu içeren Muhafazakârlıkla teorik olarak ilişkilidir. “Manevi hayat” aynı zamanda Kendini Aşma'nın kültürlerarası boyutunu yansıtacak şekilde kavramlaştırılan İyilikseverlik değeriyle de örtüşmekteydi.

Fontaine ve arkadaşları (2000), farklı dinî tutumların bazı değerlere ne ölçüde öncelik atfettiğini, başka bir ifadeyle dinî tutumların hangi değerlerle daha güçlü ve anlamlı ilişki içinde bulunduğunu incelemek amacıyla Schwartz ve Huismans'ın (1995) teorisini, Hutsebaut (1996, 1997) tarafından geliştirilen çok boyutlu dinî tutum ölçeği ile karşılaştırmışlar ve dinî bağlanmaya ilişkin değerler yapısını olduğu kadar Hutsebaut'un dinî tutumlara ilişkin değerler yapısını da açıklayabilecek, biri teolojik kaynaklı bir aşkınlık/karşılıklı ilgi boyutu, diğeri sosyo-psikolojik kaynaklı bir sosyal düzen/belirsizlikten kaçınma boyutu olmak üzere iki temel boyut elde etmişlerdir. Sonuçta teorik olarak kurgulanmış bu iki değerler yapısının özel bir birleşimi ile “din-değer” ilişkisinin büyük ölçüde açıklanabileceği görüşüne varmışlardır. Araştırmada dini bağlılığın, Gelenek, Uyma, İyilikseverlik ve Güvenlik ile anlamlı pozitif; Hazcılık, Uyarılım ve Özyönelim ile anlamlı negatif ilişki gösterdiği bulunmuştur.

Duriez ve arkadaşlarının (2003), basitleştirilmiş bir dini bağlılık ölçeği ile Hutsebaut'un "Eleştiri Sonrası İnanç" ölçeğinin daha yeni bir versiyonunu kullanarak, Fontaine ve arkadaşlarının (2000) elde ettikleri sonuçların yeniden elde edilip edilemeyeceğini belirlemek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmada ise, dini bağlılığın Gelenek ve Uyma ile anlamlı pozitif; Hazcılık, Uyarılım ve Özyönelim ile anlamlı negatif ilişki gösterdiği bulunmuştur.

Ülkemizde Schwartz modeli kullanılarak yapılan ve değerlerle, dindarlık da dahil, çeşitli değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmalarda, dindarlık-değer ilişkisiyle ilgili olarak elde edilen bulgular, yukarıda bahsedilen çalışma bulgularından genelde önemli bir farklılık göstermemektedir.

Kağıtçıbaşı ve Kuşdil'in (2000) Türk öğretmenlerin değer yönelimlerini tespit etmek üzere gerçekleştirdikleri çalışmada, dinsel yönelim değişkeninin en yüksek pozitif korelasyonu Gelenek, en yüksek negatif korelasyonu ise Evrenselcilik tipleriyle sergilediği görülmektedir. Dinsel yönelim değişkeninin pozitif ilişki sergilediği diğer değerler Uyma ve Güvenlik, negatif ilişki sergilediği diğer değerler ise Özyönelim, Hazcılık, Güç, Başarı ve Uyarılım olarak sıralanmaktadır. Ayrıca değerlere verilen önem dereceleri bakımından "dindar olmak" değerinin en alt sıralarda yer aldığı da görülmektedir.

Atay'ın (2003), Türk yönetici adaylarının siyasal ve dinî tercihleri ile yaşam değerleri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla gerçekleştirdiği çalışmada, kendilerini çok dindar olarak tanımlayanlar, İyilikseverlik, Gelenek, Güvenlik ve Başarı değer tiplerini yaşamlarına yön vermeleri bakımından Hazcılık ve Evrenselcilik değer tiplerinden daha önemli görmektedirler. Kendilerini çok dindarlarla dindar olmayanlar arasına yerleştirenler ise sırasıyla Güç, Güvenlik, Uyma ve Gelenek değer tiplerini daha önemli bulmaktadırlar.

Çukur, de Guzman ve Carlo'nun (2004) Türk, Amerikalı ve Filipinli üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdikleri çalışmada dindarlık, Muhafazakârlık değerleriyle (Gelenek, Uyma, Güvenlik) ve İyilikseverlikle pozitif; Yeniliğe/Değişime Açıklık değerleri (Uyarılım, Hazcılık, Özyönelim) ve Evrenselcilikle negatif olarak ilişkili bulunmuştur.

Mehmedoğlu'nun (2006a) Türk üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmada, dindarlık ile "gelenek, iyilikseverlik ve uyma" arasında pozitif yönde, "hazcılık, uyarılım, güç ve özyönelim" değerleriyle negatif yönde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Yine Mehmedoğlu'nun (2006b), İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle gerçekleştirdiği bir başka çalışmada ise, dindarlık ile değer yönelimleri arasında benzer sonuçlar tespit edilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Değerler, bir yandan bireylerin farklı değerlere yükledikleri önceliklerle onların mizaç, kişilik, sosyalleşme deneyimleri, hayat tecrübeleri, çevresel kültürleri ve dini inanç ve tutumlarını yansıtıırken; diğer yandan da genelde toplumları anlamada önemli bir işlev icra ederler. Çoğunlukla inanç ve eğilimler, normatif standartlar ve amaçlarla bağlantılandırılan değerler, insanların çeşitli durumlarda nasıl davranacağını belirleyen bir “değerler sistemi” meydana getirir ve bu sistem, daima birleştirici bir st-kaynağa dayanır.

Kişilik ve davranışın çeşitli görünüşleri içerisinde bireysel farklılıklara işaret eden önemli bir faktör olarak dindarlıkla değerler arasındaki ilişki, pek çok sosyal bilimsel teoride merkezi bir bölüm olarak yer almış ve bu ilişki çeşitli değer yaklaşım ve modelleri içerisinde ampirik olarak da araştırılmıştır. Bu yaklaşım ve modellerin örneklerinden biri Schwartz Değer Teorisi’dir. Günümüzde de yaygın olarak kullanılan bu teori, dindarlıkla değerler arasındaki ilişkilere dair yeni ve farklı bakış açıları ve sonuçlar ortaya koymuştur.

Dindarlık-değer ilişkisiyle ilgili gerek önceki değer yaklaşımlarını ve gerekse Schwartz değer yaklaşımını kullanan araştırma sonuçları, farklı dindarlık düzeyinde bulunan insanlara genelde farklı değer yönelimlerinin rehberlik ettiğini; dindarların belirsizlikten kaçınma yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere daha yüksek; buna karşılık bağımsız düşünce ve eylemde bulunma ve duyuşal hedonist/hazcı arzuların peşine düşme yönündeki motivasyonları ifade eden değerlere ise daha düşük önem atfettiklerini göstermektedir. Bu ilişkiler örüntüsü, ekonomik gelişmişlik düzeyleri, etnik ve kültürel kompozisyonları ve tarihleri farklı pek çok monoteistik dini grupta ortaya kmaktadır (Saroglou, Delpierre ve Dernelle, 2004). Ülkemizde yapılan araştırmalarda da genelde bu örüntüye paralel sonuçlara ulaşılmıştır (Kğitbaşı ve Kuşdil, 2000; ukur, de Guzman ve Carlo, 2004; Esmer, 1999; Atay, 2003; Uysal, 2004; Mehmedoğlu, 2006a; 2006b).

Değerlerle dindarlık arasındaki nedensellik doğrultusu karşılıklıdır. Dini sosyalleşme bir yandan teolojik doktrinleri ve dini kurumların ilgilendikleri şeyleri ifade eden ve destekleyen değer yönelimlerini benimsemeyi teşvik eder. Böylece kişi dine daha çok bađlandıķa, kendi dini grubunun onaylanmış değerlerini daha kolay kabul eder. Diğer yandan sosyalleşme sonucunun sadece bir kısmını oluşturan değerler aynı zamanda kişisel ihtiyaçlara dayalı olarak ortaya çıkarlar ve kişilik özellikleriyle ilgilidirler.

Bireylerin değer yönelimleri, kendi değerli hedeflerini sürdürmek için dinin sunduğu fırsatların kapsamına bağlı olarak, daha az ya da daha çok dindar olmalarına önayak olabilir (Roccas, 2005). Ülkemizde yapılan ve yukarıda özetlenen çeşitli araştırma sonuçlarının da işaret ettiği üzere, dini yönelimin toplumumuzun değer sisteminde belirleyici bir rol oynadığı

görülmektedir. Fakat buna karşılık bu araştırmaların birçoğunda kullanılan değer yaklaşımlarının, bize özgü birçok değeri içermediği, değer sistemimizi bütünüyle temsil etmediği veya toplulukçu değerlerden çok bireyci değerleri öne çıkardığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum gerek genel olarak değer araştırmalarında ve gerekse din-değer ilişkisi bağlamında daha sağlıklı ve tutarlı sonuçlara ulaşmak için evrensel değerlerin yanı sıra kendi değerlerimizin de kullanılmasını gerekli kılıyor görünmektedir.

Psikolojinin erdem alanını son yıllarda yeniden keşfedişi, evrensel değer arayışlarının belki de en önemli göstergelerinden biridir. Din, sunduğu ilkeler gereği sadece kendi mensuplarına değil bütün insanlığa huzur, barış, adalet, özgürlük, eşitlik ve hoşgörü gibi temel evrensel mesajlar iletir. Özellikle büyük dinlerin her birinde güçlü temelleri bulunan sevgi, ümit, hamd, af, tevazu, hikmet ve özdenetim gibi erdemler üzerine hızla gelişen araştırmalar (bkz., Emmons ve Paloutzian, 2003), kişilik ve duygu psikolojilerinin yanı sıra din psikolojisinin katkılarını daha anlamlı hale getirmektedir.

Kaynakça

- Addleman, J. A. (1988) "Differences between Students' Values at Two Schools", *Psychological Reports*, 63: 335-338.
- Allport, G. W. (1950) *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, New York: Macmillan.
- Allport, G. W., Vernon, P. E. ve Lindzey, G. (1960) *A Study of Values*, 3 ed., Boston: Houghton-Mifflin.
- Apter, M. J. (1985) "Religious states of mind: A reversal theory interpretation", in L. B. Brown (Ed.), *Advances in the psychology of religion* (pp. 62-75). Oxford, NY: Pergamon.
- Atay, S. (2003) "Türk Yönetici Adaylarının, Siyasi ve Dini Tercihleri ile Yaşam Değerleri Arasındaki İlişki", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3): 87-120.
- Aydın, M. (1987), *Din Felsefesi*, İzmir: Selçuk Yayınları.
- Beit-Hallahmi, B. ve Argyle, M. (1997) *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, London: Routledge.
- Berger, Peter L. (2000) *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev: Ali Coşkun, 2. Baskı, İstanbul: Rağbet Yay.
- Birand, K. (1959) "Dinin Mahiyeti Üzerine", *AÜİFD*, 6 (1): 120-134.
- Brown, L. B. (1987) *The Psychology of Religious Belief*, London: Academic Press.

- Clark, W. H. (1958) *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience*, New York: Macmillan.
- Çukur, C. Ş., de Guzman, M. R. T. ve Carlo, G. (2004) “Religiosity, Values, and Horizontal and Vertical Individualism-Collectivism: A Study of Turkey, the United States, and the Philippines”, *The Journal of Social Psychology*, 144(6):613-634.
- Dollinger, S. J. (2001) “Religious Identity: An Autophotographic Study”, *International Journal for the Psychology of Religion*, 11(2): 71–92.
- Draz, M. A. (tsz.) *Din ve Allah İnancı*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Duriez, B., Fontaine, R. J. J. ve Luyten, P. (2003) “Dindarlık Hayatımızı Hâlâ Etkiliyor mu? Çeşitli Dindarlık Tiplerine göre Değer Yapılarının Farklılaşmasını Destekleyen Yeni Deliller”, çev. Veysel Uysal, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1): 25–42.
- Emmons, R. A. ve Paloutzian, R. F. (2002) “The Psychology of Religion”, *Annual Review of Psychology*, 54(1): 377–402.
- Esmer, Y. (1999) *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye’de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler*, İstanbul: TESEV.
- Feather, N. T. (1975) *Values in Education and Society*, New York: Free Press.
- Fontaine, J. R., Luyten, P. ve Corveleyn, J. (2000) “Tell Me What You Believe and I’ll Tell You What You Want: Empirical Evidence for Discriminating Value Patterns of Five Types of Religiosity”, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(2):65–84.
- Geertz, C. (1966) “Religion as a Cultural System”, *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, ed. Michael Banton, London: Routledge.
- Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, (ss. 87–125), New York: Basic Books.
- Günay, Ü. (1998) *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güngör, E. (1993) *Değerler Psikolojisi, Ahlak Psikolojisi, Ahlâki Değerler ve Ahlâki Gelişme*, Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları: 8.
- Hinde, R. A. (1999) *Why Gods Persist? A Scientific Approach to Religion*, London: Routledge.
- Hofstede, G. (1980) *Culture’s Consequences*, CA: Sage.
- Hood, R. W., Spilka, B., Hunsberger, B. ve Gorsuch, R. L. (1996) *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, New York: Guilford.
- Hökelekli, H. (1985) “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, *Diyanet Dergisi*, 19, (2) 16–28.

- Huismans, S. (1994) “The Impact of Differences in Religion on the Relation between Religiosity and Values”, in A. Bouvy, F. J. R. van de Vijver, P. Boski and P. Schmitz (eds.), *Journeys into Cross-Cultural Psychology* (pp. 255–268), Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Hutsebaut, D. (1996) “Post-critical Belief. A new Approach to the Religious Attitude Problem”, *Journal of Empirical Theology*, 9(2): 48–66.
- Hutsebaut, D. (1997) “Identity Status, Ego Integration, God Representation and Religious Cognitive Styles”, *Journal of Empirical Theology*, 10(1): 39–54.
- Idinopulos, T. A. (1999) “Din Nedir?”, çev. Temel Yeşilyurt, *HÜİFD*, 5: 151–166.
- James, W. (1902/1962) *The Varieties of Religious Experience, A Study in Human Nature*, New York: Fontana Books.
- Kâğıtçıbaşı, Ç. ve Kuşdil, E. (2000) “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikoloji Dergisi*, 15: 59–80.
- King, M. (1967) “Measuring the Religious Variable: Nine Proposed Dimensions”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6: 173–190.
- Kluckhohn, C. (1951) “Values and Value Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification”, in T. Parsons ve E. Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action*, (pp. 388–433), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lau, S. (1989) “Religious Schema and Values”, *International Journal of Psychology*, 24(1): 137–156.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi (2006a) “Gençlik, Değerler ve Din”, Y. Mehmedoğlu, A. U. Mehmedoğlu (ed.), *Küreselleşme, Ahlâk ve Değerler*, (ss. 251–319), İstanbul: Litera Yay.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi (2006b) “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık-Değer İlişkisi (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Örneği)”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1): 133-167.
- Onay, A. (2004) *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, İstanbul: DEM Yay.
- Otto, R. (1923) *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*, trans. John W. Harvey, London: Oxford University Press.
- Özakpınar, Y. (1999) “Psikolojinin İnsan Tasarımı”, *Psikolojide Yeni Tartışmalar*, ed. Sibel A. Arkonaç, İstanbul: ALFA: 67–90.

- Paloutzian, R. F. (1981) "Purpose in Life and Value Changes Following Conversion", *Journal of Personality and Social Psychology*, 41: 1153–1160.
- Pargament, K. I. (2005) "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", çev. A. Ulvi Mehmedoğlu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1): 279–313.
- Pargament, K. I. ve Park, C. L. (1995) "Merely a Defense?: The Variety of Religious Means and Ends", *Journal of Social Issues*, 51: 13–32.
- Peker, H. (2003) *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Roccas, S. ve Schwartz, S. H. (1997) "Church-State Relations and the Association of Religiosity with Values: A Study of Catholics in Six Countries", *Cross-Cultural Research*, 31(4): 356–375.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H. ve Knafo, A. (2002) "The Big Five Personality Factors and Personal Values", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28: 789-801.
- Roccas, Sonia (2005) "Religion and Value Systems", *Journal of Social Issues*, 61(4): 747–759.
- Rokeach, M. (1968) *Beliefs, Attitudes and Values*, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Rokeach, M. (1969a) "Value Systems and Religion", *Review of Religious Research*, 11: 2–23.
- Rokeach, M. (1969b) "Religious Values and Social Compassion", *Review of Religious Research*, 11: 24–38.
- Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*, New York: Free Press.
- Saroglou, V., Delpierre, V. ve Dernelle, R. (2004) "Values and Religiosity: A Meta-Analysis of Studies Using Schwartz's Model", *Personality and Individual Differences*, 37: 721–734.
- Schein, E. H. (1985) *Organizational Culture and Leadership: A Dynamic View*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Schwartz, S. H. (1992) "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries", in M. P. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*(vol. 25, pp. 1–65), London: Academic Press.
- Schwartz, S. H. ve Bilsky, W. (1987) "Toward a Psychological Structure of Human Values", *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3): 550–562.
- Schwartz, S. H. ve Bilsky, W. (1990) "Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values", *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 878–891.
- Schwartz, S. H. ve Huismans, S. (1995) "Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions", *Social Psychology Quarterly*, 58: 88–107.

- Schwartz, S. H. ve Sagiv, L. (1995) "Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of Values", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26: 92–116.
- Scobie, G. E. W. (1975) *Psychology of Religion*, New York: Halsted Press.
- Sezen, Y. (1998) *Sosyoloji Açısından Din: Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Sohlberg, S. C. (1986) "Similarity and Dissimilarity in Value Patterns of Israeli Kibbutz and City Adolescents", *Journal of Psychology*, 21: 189–202.
- Tate, E. D. ve Miller, G. R. (1971) "Differences in Value Systems of Persons with Varying Religious Orientations", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 10: 357–365.
- Tillich, P. (1955) *Biblical Religion and the Search for Ultimate Reality*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Tümer, G. (1994), "Din", *DİA*, 9: 312–320.
- Uysal, V. (2004) "Yetişkinlerde Dindarlık ve Değerler: Dini Hayat, Değer Tercihleri ve Kadına Bakış Eğilimleri", *Değerler ve Eğitimi, Uluslararası Sempozyum*, Değerler Eğitimi Merkezi, 26–28 Kasım, İstanbul.
- Verbit, M. F. (1970) "The Components and Dimensions of Religious Behavior: Toward a Reconceptualization of Religiosity", in P. E. Hammond and B. Johnson (Eds.), *American Mosaic* (pp. 24–39), New York: Random House.
- Vergote, A. (1997) "*Tu Aimeras le Seigneur ton Dieu...*": *L'identite Chretienne*, Paris: Cerf.
- Williams, R. M. J. (1970) "Change and Stability in Values and Value Systems", B. Barber ve A. Inkeles (eds.), *Stability and Change*(pp. 123–159), Boston: Little, Brown.
- Wulff, D. M. (1991) *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*, New York: John Wiley and Sons.
- Yaparel, Recep (1987) "Dinin Tarifi Mümkün mü?", *DÜİFD*, 4: 403–417.
- Yavuz, Kerim (1983) *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: DİB Yay.
- Zavalloni, M. (1980) "Values", H. C. Triandis ve R. W. Brislin (eds.), *Handbook of Cross-Cultural Psychology: Social Psychology*, (vol: 5, pp. 73–120), Boston: Allyn–Bacon.